

Diagnózisok Radnótira, avagy a Radnóti-életmű helyzete a magyar irodalmi kánonban

A címben jelölt fogalom, bár nehezen definiálható, mégis beszédes és egyben tanulságos is; állhatna itt címként például, hogy *Radnóti 2009*, de ez túlságosan leegyszerűsítette volna a meglehetősen összetett, s főként időszerű mondanivalót. Nyilvánvaló a tény, mégis hiba lenne megelégedni azzal a számszerű információval, hogy száz évvel ezelőtt született a költő, és az idei év ennek megünneplése lesz. A kérdés az, hogy az emlékévknek sikerül-e kissé fényesíteni Radnóti életművét az egyszázadnyi mostoha bánásmód után, hiszen sokáig nem volt esélye Radnótinak olyan rangra emelkedni a magyar irodalmi kánonban, mely valóban megillette volna.

Származása és identitása közötti különbségek végképp eltávolították a végletekig letisztult fekete vagy fehér csapásiránytól, ami a politikai korszakok függvényében az irodalmat is erre a kétszínű, taktikus sakkjátszmára kényszerítette.

Nem véletlenül vált egy magyar költő „idegenben” népszerűvé, saját nemzeti irodalma pedig szégyenteljesen hanyagolta. Persze az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy az Egyesült Államokban (a külföld definíció alatt elsősorban az iméntit kell érteni) is főleg a magyar származású, '50-es években emigrált irodalomtudományban jártas klientúra karolta fel. A származása és az élettörténete miatt is népszerűvé vált költő hazai mostoha bánásmódjával ellentétben több változatban fordították verseit, kutatták életművét, számos nagy volumenű monográfia született, a hazai vékonyka, Pomogáts-féle ismeretterjesztő irodalom ellenében. Tanulmányomban a teljesség igénye nélkül szeretnék pillanatképszerű betekintést nyújtani a külföldi Radnóti-kutatás eredményeibe, felvillantani néhány, a magyar közvélemény számára újszerűként ható felvetést, továbbá szót ejteni a holocaust irodalom Radnótival összefüggésbe hozható terminusáról és értelmezési lehetőségeiről, a 2007-ben Radnótiról készült dokumentumfilmről, és magukról a költővel foglalkozó kutatókról. Írásom célja, hogy választ kapjak arra a kérdésre, mennyire jár elől a „nyugati” irodalom a költő életművének kutatásában a hazai tanulmányokhoz képest, a centenárium fényében, és lerázható-e a politikai billog az életmű meghatározott korszakairól.

I. Bevezetés

Egy nemzet és egy nemzeti irodalom sem képes múltjának megtagadására, csupán jótekingony elkenődésére. A „tagadva megőrzés” taktikája leginkább Radnóti életművének szándékosan elnagyolt, több helyen elmosott, féligazságokat közhelyekké degradált interpretálásban érhető leginkább tetten. A Radnóti-jelenség (engedtessek meg így nevezni) a politikai klientúra majd minden időszakát érzékenyen érintette, s ez maga után vont a irodalmi megítélését is. Kereszténynek mondani merészség lett volna zsidó származása miatt, a holocaust magyarországi irodalmának „kirakatköltőjeként” pedig túlságosan vallásidegen, a zsidó hagyományokat nem

folytató, a zsidó identitást tagadó személyiségnek tűnik. Emblematis figuraként így egyik korszak sem szívesen példálózott vele.

Szegedy-Maszák Mihály az egyetlen olyan jelentős költőnek nevezte a holocaust irodalmából, aki igyekezett távol tartani magát a zsidó kultúra hagyományaitól, és „munkásságában szinte sehol sem lehetett érezni azt az elégedetlenséget a nem zsidó kultúrával szemben, amely a holokausz irodalmára olyan jellemző”¹. Ugyanakkor felmerül a kérdés, mi is tulajdonképpen a mostanában gyakran emlegetett „holocaust líra” vagy más néven a „holocaust irodalom”? E két fogalmat, illetve az ezzel kapcsolatba hozható alkotókat és alkotásokat csak utólagosan lehet ide sorolni, és a főbb jellegzetességeket is csak utólagos nézőpontból lehet megalkotni.² Érthető, hogy a külföldi, de olykor a hazai szakirodalom is a Radnóti-életművet a holocaust irodalomba tagolva képes leginkább az olvasóhoz közel vinni, de ezen értelmezés kizárólagossá tétele megfoszt az egyébként is időszerű paradigmaváltás lehetőségétől. Az effajta megközelítések figyelmen kívül hagyják az életmű korai szakaszait, jellegzetességeit, a versciklusokat. A Radnóti-életműnek is csak az utolsó szakasza lenne beilleszthető egy esetleges holocaust irodalomba, de, tekintve, hogy a költő 1944-ben meghalt, mikor az előbb használt irodalmi fogalom még csak nem is létezett, vitatottá válik a további feltételezések sokasága.

A holocaust líra kánonjába leginkább beilleszthető alkotók közé tartozik Paul Celan és Nelly Sachs, akik, mint a második világháború ezen időszakát túlélők, írnak a történelmi traumáról, és költészetükben a sokk feldolgozására törekednek.³ Poétikájuk beleillik a már létező irodalmi fogalomba, amibe Radnótit közelebbi kategória híján, úgy tűnik, csak belekényszeríti az irodalomelmélet. A két történelmi paradigma közötti különbség nem kevesebb, mint az eseményektől való eltávolodásból adódó látásmódok váltakozása. S bár kései lírájának mértékadó versei kialakítottak egy olyan irodalmi közhelyet, mely ismeretében Radnóti Miklós „a magyarországi holocaust arcává lett”⁴ addig a közelebbi vizsgálat kideríti, hogy Radnóti a költészet segítségével a múltat, a harmóniát varázsolta vissza a valóságba, Celan és Sachs viszont a jelen ismeretében a múlt visszahozhatatlanságát hirdeti. Mindezek okán érthetővé válik, miért hiányzik Radnóti személye és művei a zsidó költők Jerome Rothenberg által összeállított antológiájából is. (*A Big Jewish Book: Poems and Other Visions of the Jews from Tribal Times to Present, 1978*⁵) Pedig kijelenthető, hogy Radnóti Miklós a legtöbbször fordított magyar költő. Noha valótlanság lenne azt állítani, hogy mindennek oka, hogy saját korának legkiemelkedőbb alkotójáról van szó. A magyarázat továbbra is abban rejlik, hogy személye elválaszthatatlan a holocaust-irodalom kánonjától, és a magyar történelem sokat emlegetett korszaka ideológiai túlterheltsége miatt még inkább fokozta elhanyagoltságát, vagy, pontosabban fogalmazva, elnagyolta jelentőségét.

A Radnóti Miklóssal foglalkozó szakirodalom többnyire éppen ezért az angol-amerikai kultúrkörben látott napvilágot, a magyar származású irodalmi körök közreműködésével. Ennek következtében a külföldi irodalmárok is főleg az utolsó évek alkotásaiból merítenek, és a hangsúlyt az életút és versek szoros összefüggéseire helyezik, ez az eljárás viszont mind irodalmilag, mind politikailag, mind esztétikailag „túlsúlyozott” fogalmak használatához vezet. A földrajzi és eszmeiségbeli távolság az életmű többféle megközelítését tette lehetővé. Az Ady Endre alkotta találó „kompország” elnevezés más kontextusba helyezése tökéletesen illik a költő

hazai, illetve nemzetközi megítélésére, hiszen Radnótinak is nyugaton kellett ahhoz „kikötnie”, hogy életműve hazai népszerűsége tegyen szert. Bár a nyugati irodalmi körök sokszor kritikátlan dicsérete, és alapfeltevéseik bíráló nélküli elfogadása – mindössze azért, mert életben tartották a magyar irodalom egyik legjelentősebb 20. századi alakját – felelőtlenség lenne, azt mindesetre el kell ismerni, hogy egyrészt ezen kutatások hatására indult meg Radnótinak a magyar irodalmi kánonba való beillesztése.

Az első igazán színvonalas hazai monográfia Ferenczi Győző *Radnóti Miklós élete és költészete* című, 2005-ben az Osiris Kiadó gondozásában megjelent, úgynevezett kritikai életrajza, mely az utóbbi évtizedek után felvállalja a hiánypótló szakirodalom szerepét, „hiszen más hasonló átfogó erejű tanulmánnyal nem büszkélkedhet a magyar irodalom”⁶. Ezzel szemben külföldön legalább négy angol nyelvű monográfia látott napvilágot magyar származású irodalomtörténészekről. Zsuzsanna Ozsváthtól *Orpheusz nyomában, Radnóti Miklós élete és kora* alcímmel (*In the Footsteps of Orpheus: The Life and Times of Miklós Radnóti*)⁷. Ez utóbbi Takács Ferenc szerint több tárgyi tévedést és pontatlanságot tartalmaz, de legnagyobb hibája, hogy a „szerző nem tudja következetesen a munka célközönségére vonatkozó világos elképzeléshez igazítani tárgyalásmódját: köztudottként kezel olyasmit, amiről megcélzott olvasójának sejtelme sincs, vagy ellenkezőleg, hosszan magyaráz ott, ahol számíthatna olvasója ismereteire.”⁸ Ozsváth Zsuzsanna könyve nyilván az angol-amerikai, illetve az angol nyelven is olvasó-író nemzetközi tudományosság-nak, kritikusoknak, irodalomtudósoknak, irodalmároknak szól, mégis gyakran – és önkéntelenül – hazabeszél. „Azaz úgy beszél, mintha magyar szakember-olvasóhoz vagy művelt laikushoz szólna, aki tudja, ki volt Babits, van némi fogalma a *Nyugat* jelentőségéről, s ha megszorogatják, talán még azt is meg tudja mondani, hol született Vörösmarty Mihály”⁹. Említhető továbbá Emery George *Radnóti költészete: Összehasonlító tanulmányok* (*The Poetry of Miklós Radnóti: A Comparative Study*), Marianna D. Birnbaum: *Radnóti Miklós költészetének életrajza (Miklós Radnóti: A Biography of His Poetry)*, Georges Gömöri és Clive Wilmer *Radnóti Miklós élete és költészete: Tanulmányok* (*The Life and Poetry of Miklós Radnóti: Essays*). További kérdésfelvetéseket tartalmaz George Gömöri *Radnóti Miklós és a Biblia* című tanulmánya (*Miklos Radnoti and The Bible*), melyben az alkotói korszakok, ciklusok és a bibliai jelképek összefüggései tematizálódnak. Magyar fordításban a *Parnasszus folyóiratban* jelent meg, és legfőbb érdekessége az Emery George 1986-os hipotézisére való hivatkozás továbbgondolása, mely szerint Radnóti gyermekkorának olvasmányemléke a *Teremtés könyvének* testvérpárja, *Káin és Ábel* története nyomot hagyott néhány versén, és magát Káinnal azonosítva, predesztinálva érezte sorstragédiáját: édesanyjának és ikertestvérének elvesztését.¹⁰ Mindezek fényében még érdekesebbnek tűnhet Koczkás Sándor 1954-es tanulmánya, mely a tények ellenére is jelentéktelennek minősíti a biblikus motívumok szerepét, katolicizmusáról pedig említést sem tesz.¹¹ Az előbbi kérdésfeltevés kibővítése Zsuzsanna Ozsváth *Káintól Nálumig, Változtatások és változások Radnóti költői látásmódjában* (*From Cain to Nalium: Shifts and changes in Radnoti's poetic vision*) című értekezése.¹² Emery George a Hölderlin és Radnóti versei közötti összefüggések és kapcsolódási pontok mibenlétét, a közös bibliai olvasmányélményből kiinduló képszerű összefüggésekre keresi a választ, kapcsolódva a Zsuzsanna Ozsváth-tanulmányhoz, s *Nálum Könyvét* nevezi

meg közös kiindulási pontnak.¹³ Egy másik tanulmányában hangsúlyosan foglalkozik az utolsó időszak verseivel és a költő halála előtti napok eseményeivel a *Töredék*, a *Hetedik ecloga*, illetve a *Levél a hitvesnek* című versek tükrében. (Emery George: *Miklós Radnóti's last poems and final days*, 1989)

II. Ismerhette-e Radnóti Levet életművét?

A Hölderlin és Radnóti versei közötti összefüggések és kapcsolódási pontok vizsgálata bizonyította, hogy a korok és irányzatok egymáshoz simuló láthatatlan rétege minden alkotó műveinek mélyén megtalálható, és bár az egyediség fő követelmény, a már meglévő ismeretre adott önreflexív válaszokból építkezik egy-egy alkotó egész életműve. Éppen ezért találok érdekesnek azokat a felvetéseket, melyek párhuzamot próbálnak látni két, esetleg több alkotó műveinek életrajzi, téma- vagy stílusbeli hasonlóságai között. Különösen figyelemfelkeltő, és a téma szempontjából külön fejezetet érdemel Marianna D. Birnbaum alig két oldalas cikke, és főleg ennek továbbgondolása. A *Hungarian Studies* című lapban megjelent írás arra keresi a választ: előzmények nélküli-e Radnóti *Razglednicák* című, négy versből álló ciklusa („*final series*”), vagy Henry Jean-Marie Étienne Levet (1874–1906), XIX. századi francia költő tíz hasonló szerkesztésű verséből álló ún. *Cartes postales* ciklusának ismeretében íródott.¹⁴ A cikk szerzője eredeti nevén László Marianna Daisy, magyar származású, 1956-tól az Egyesült Államokban publikáló irodalomtörténész, akinek a nevéhez számos jelentős tanulmány fűződik, mint például az *Esterházykalauz*, *Elek Artúr pályája*, *Janus Pannonius, költő és politikus* című műve, *The Long Journey of Gracia Mendes*, és nem utolsósorban *Miklós Radnóti, A Biography of His Poetry* című, az előző fejezetben már említett, 1983-as müncheni tanulmánya. A *Did Miklos Radnóti know the work of J.-M. Levet? (Ismerhette-e J.-M. Levet munkásságát Radnóti Miklós?)* című cikkének kérdésfelvetése többek között kitér a két költő lírájában fellelhető „*couleur locale*” elemekre; értve ez alatt az idegen szavak gyakori használatát, a megjelenő szimbólumok meghatározó szerepét. Leginkább említésre méltó összefüggés, hogy mind a Radnóti-féle *Razglednicák*, mind pedig a Levet-féle *Cartes Postales* képeslap formátumban hordozza azokat a sajátos költői expressziókat, melyek az alkotókat utazásaik során érte. A két költő között életrajzi vonatkozású megfelelésekre is ráirányítja a figyelmet: mindkét életműben nagy szerepet játszanak a személyes élményekre adott poézisbeli válaszok.

Marianna D. Birnbaum szerint Radnóti *Ikrek hava* című művének több epizódja hangnemiileg meglepően hasonlít Levet munkamódszeréhez. A személyes élmények túlsúlyán kívül mindkét szerzőnél előfordul egy képzeletbeli barát, aki alteregóként szerepel a műben. További adalék, hogy az említett hősök katolikus vallásúak, és amiért nem elhanyagolható ez az információ, ismét a két költő életrajzából fakad, hiszen mindketten izraelita vallásból tértek át a katolikusra. A cikk írójának azonban nem az a célja, hogy bizonyítsa a két író közötti párhuzamok létjogosultságát, mindössze a tényekre hagyatkozik, és támpontokat szolgáltat a széleskörű kutatómunkához. Maga is elismeri, hogy a direkt hatás hiányzó bizonyítéka az lenne, ha választ kapnánk arra a kérdésre, mi volt a még ismeretlen modern poétikai kódrendszer, mely tájékozódási pontul szolgálhatna a két alkotó diskurzusában. Ennek vizsgálata viszont nem egyszerű, tekintve, hogy Henry Jean-Marie Étienne Levet neve nem cseng ismerősen a hazai irodalomkutatás számára. A *Világirodalmi*

Lexikon még csak említést sem tesz róla. A helyzetet tovább nehezíti, hogy családnevét publikációi kedvéért Henry Jean-Marie Levey-re változtatta. Ráadásul a cikkben cím nélkül említett epikai mű, mely módszertanilag az *Ikrek havával* mutat rokonságot, egyes források szerint elveszett. A *L'express de Bénarés* című novellában (ha esetünkben erről van szó) valóban fellelhető Levet alteregoja a Thomas W. Lance nevű szereplőben, ami mutathat rokonságot Radnóti művével, de az eredeti szöveg vizsgálata nélkül ezt nem lehet megállapítani, ráadásul a novella publikációjához Levet szülei nem is járultak hozzá.

Levet 1874-ben született a Loire menti Montbrisonban, jómódú család gyermekeként. A fiatalember kedvenc elfoglaltsága a szobájában való elmélkedés volt, különböző térképek és földrajzi témájú könyvei között. Ez a hely volt számára az a menedék, ahol képzeletbeli tájakat barangolhatott be. 1894-ben, húsz évesen állt Franciaország szolgálatába, hiszen tisztában volt azzal, hogy diplomataként esélye lesz eljutni azokra helyekre, melyekről kisfiú korában csak álmodozhatott. Eljutott Indiába, Vietnámba, a Fülöp-szigetekre, Argentínába.¹⁵ Levet csak néhány évvel volt idősebb Léon-Paul Fargue-nál, akivel 1895-ben ismerkedett meg, és mély barátság fűzte hozzá. Ugyanebben az évben jelentek meg Fargue első versei *Tancredi* címmel. Fargue minden újra fogékony, és ezáltal sajátos formanyelvet kialakító költőként figyelt fel a még csak verselgető Levet-re. Elmondásaiból kiderült, hogy Levet „imádta a térképeket, az iránytűket, és mindent, ami az utazáshoz, felfedezéshez kapcsolódott. Jellegzetes volt gyönyörű angol szabású öltönye, amit olyan gyakran viselt”¹⁶.

Erre a korszakra – ahogy hívni szokás – *Belle Époque* egyaránt jellemző érdekesség volt az angломánia és az angolgyűlölet egymás mellett élése, ezért nem kell csodálkozni Levet rajongásán, mely hatására angolosította Levey-re a nevét. Hogy Levet neve és művei legalább a francia irodalomban fellelhetők maradtak, sokban hozzájárul az előbb említett Léon-Paul Fargue-val való barátsága, és Valéry Larbaud rajongása Levet versei iránt. Larbaud élvezettel olvasta Levet verseit, és izgalommal várta az írónak kiküldetéséből való hazatérését. Sajnos Levet hazajövele nem vált szerencsés kimenetelűvé: egy fertőzés következtében elvesztette beszédképességét, majd lassan erejét, és nem sokkal hazatérése után meghalt. Fargue és Larbaud valóságos „irodalmi zarándoklatként” (literary pilgrimage) látogattak el szülőházába Levet halála után. A két francia író utólagos megállapítása méltó helyére emelte Henry Jean-Marie Étienne Levet személyét a francia irodalom nagyjai között, „hiszen költői mivolta egy következő nagyon fontos láncszeme a modern irodalom irányvonalának Whitmantól kiindulva Rimbaud-n át Lafourge-ig.” Larbaud továbbá azt is kiemelte, hogy „Levet lírájának különlegességét többek között az adja, hogy jellemzően fantáziadús, érzékeli és érzékelteti az emberek, országok, »fajták« közötti eltéréseket, képes nemzetközivé válni, és alkalmas Whitman mellett és helyett a gúny eszközeit az irodalom szolgálatába állítani, s így méltó örökösévé előlépni a már említett Rimbaud-nak, Lafourge-nak és természetesen Whitman-nak”¹⁷.

Összegzésképpen elmondható, hogy a szűkebb értelemben vett Henry Levet-életmű igazából 11 oldalnyi, ebből nyomtatásban is megjelent, és *Cartes Postales* nevet viseli az a verscsokor, melynek első angol nyelvű fordítása Kirby Olson nevéhez fűződik és következő verseket tartalmazza: *Outwards, British India,*

Homewards, Possession Française, Afrique Occidentale, Algérie – Biskra, République Argentine – La Plata, Égypte – Port-Said – En Rade, Côte d’Azur – Nice, Japon – Nagasaki. A versek túlnyomórészt a költő utazásainak emlékeit rögzítik sajátos poétikai jelzésekkel, intertextuális üzenetekkel. A Radnóti-val való összefüggések vizsgálatát azonban célszerű azzal a ténnyel kezdeni, hogy a földrajzi tényezők változásait mindkét költő esetében másodlagosan kezeljük és a „lélektani helyzet-változásokra” helyezzük a hangsúlyt.

III. A fordítás fonákságai, avagy hogyan lesz a *Tajtékos égből Felhős égbolt*

A Radnóti-életmű külföldi népszerűsége a versek fordításainak sokszínűségét vonta maga után. Kétségtelen, hogy főleg az utolsó korszak versanyaga, kifinomult képrendszerével megnehezítette a fordítók dolgát, még akkor is nehéz volt átültetni angol nyelvre a Radnóti-szöveget, amikor magyar származású, szakavatott, a magyar nyelv jellegzetességeit, morfológiáját jól ismerő fordítók nyúltak a szövegekhez. Pilinszky János szerint, akinek neve gyakran kerül párhuzamba Radnótiéval, valós vagy vélt hasonlóságok okán, az egyetlen személy, „aki hiteles fordítását tudta volna megalkotni az életműnek, már halott”. Az illető Sylvia Plath, aki Pilinszky mellett a legjelentősebb nem zsidó származású költő, aki az idő távlatából is rendkívüli módon képes volt azonosítani magát a genocídium áldozataival.¹⁸ Mindkét költő (Plath és Radnóti) egyfajta pszeudó-identitásban élve alkotott, mely Sylvia Plath személyét valóban alkalmassá tette volna az angol nyelvre való átültetésre. További problémát a Clive Wilmer angol költő, fordító által érzékelhető nehézség okozhat, miszerint sok helyütt a klasszikus időmérték („the quantitative metres of Latin”) átváltása miatt ütközik a fordító áthághatatlan akadályokba, hiszen a huszadik századi költők közül nem ismeretes olyan, aki görög-latin versformákkal dolgozott volna.¹⁹

Szegedy-Maszák a gondolatsort elindító tétel alátámasztásaként azt a megállapítást teszi, miszerint „általánosságban azt lehet mondani, hogy Radnóti versei közül a legnehezebben fordíthatók a legkésőbbi művei”²⁰. (A kritika részéről sok bírálat éri korai zsengeit formai, képi kidolgozatlansága miatt, így a hangsúly akarva-akaratlanul az utolsó idők versbázisára terelődik.) A Clive Wilmer-féle fordítások alapelve az újraalkotás volt, ennek jegyében született meg a *Forced March (Erőltetett menet)* című angol nyelvű verskötet 1979-ben. Azóta a fordítók bővítették a versek listáját, és átdolgozták az addigi versformákat, így nyolc további vers fordítása jelent meg a *Hungarian Studies* című folyóiratban. (Utóbbi lap bő forrásanyagot szolgáltat a Radnóti-életművel kapcsolatos kérdésfelvetéseknek. Itt kapnak helyet a külföldi irodalomtörténészek angol nyelvű cikkei a versekkel, életrajzzal kapcsolatosan, sajnos ezek fordításai kis számban, igen szegényesen jelennek meg a hazai irodalomelméleti lapokban.) A fordítás nehézségeit figyelemmel kísérve megállapítható, hogy a formahűség sokszor a szemantika rovására mehet. Bár a már említett Clive Wilmer és fordítótársa, George Gömöri érzékenyen figyeltek a versformák és a képek megtartására, a két nyelv közötti különbségek prózaibb megoldásokat eredményeztek. Az *Együgyű dal a feleségről* című vers átültetett címe, *Simple song of My Wife*, az elnagyoltság érzetet keltheti, mivel a melléknév eredeti címben szereplő specifikus jelentéstöbbletéhez képest az angol cím nem képes azt visszaadni. Ez a hiányosság köszön vissza a *Levél a hitveshez* angol fordításában, mely a

következőképpen fordítódott: *Letter to My Wife*. A hitves szóban felfedezhető „hit” főnév, ebből következően a hinni ige a házasság szentségén nyugvó hinni tudás és hinni akarás felbecsülhetetlen értékét hivatott kifejezni, amíg a „feleség” főnév csekélyebb hatókörű érzelemtöbbletet sugároz az olvasó felé. A *Nyugatlanul őszi* cím szójátékon alapuló egyedi tartalma teljesen elvész az *Autum Begins Restlessly* angol verzióban. A homoním „ősz”, bár mindkét jelentésben, mint az ősz haj vagy őszi évszak az elmúlást érzékelteti, az angol cím elsikkad a homonimitás rejtett lehetőségei fölött.²¹ Különösen érzékelhető a másodlagos jelentés kiiktatása Emery George és Stephen Polgár fordításaiban. Elég ehhez példának a *Tajtékos ég* című vers, mert fordításai közül sem a *Clouded Sky* sem pedig a *Sky with Clouds*-féle változat nem fejezi ki a „tajték” metaforikus értelmezhetőségeit. A változatok közül a *Foaming Sky* tűnhet a legjobb megoldásnak, mert érzékelhető a „tajték” érzelmi állapotot, fékezhetetlen, elemi erővel robbanó dühöt kifejező, átvitt értelmű jelentése.²² A *Csak csont és bőr és fájdalom* című, Babits Mihály halálára írt vers első szava („látjátok”) az idegen nyelvű olvasó számára semmi jelentőséggel nem bír, de a magyar nyelvű eredetiben központi szerepet tölt be, hiszen az első magyar nyelvemlék, a *Halotti Beszéd* nyitósorára utal, érzékeltetve a két szöveg, illetve a két élet-körülmény közötti összefüggést.

Még csak a versek címeit vizsgáltuk, de ebből is levonható az a következtetés, hogy Radnóti verseinek angol fordításai grammatikailag, morfológiailag, és főleg szemantikailag képtelenek átadni a Radnóti szóhasználatára, képalkotására olyan jellemző metaforikus többletet.²³

Ebből is látszik, hogy a főleg utolsó időkben származó versek képi világa nagymértékben telítődött metaforikus érték- és érzelemtöbblettel, amely köszönhetően nyelvünk formagazdagságának, rendkívüli módon teszi élvezetessé a Radnóti-szövegek olvasását, és különleges trópusainak vizsgálatát. Elmondható, „ahogyan nincs egyedül helyes értelmezés, ugyanúgy egyedül helyes fordítás sem létezhet. Fordítás és kánon viszonyát végül is egy kettős igazság határozza meg, amelyet így összegezhethetünk: a költészet lényegénél fogva fordíthatatlan és ugyancsak lényegénél fogva mindig fordítás.”²⁴

IV. Neither Memory Nor Magic – Sem emlék sem varázslat

*„I will not look back now, for neither memory nor
magic will protect me from these omens in the sky.”*

– Miklós Radnóti –

„A költészet létjogosultságának bizonyítékaként olyan művészt próbáltam keresni, akinek élete és alkotói évei a háborús idők, a genocídium és a politikai ellehetetlenülés időszakára estek. Radnóti a lehetséges költők között szerepelt, de gyorsan kiderült, hogy az ő személye a legjobb választás, mely a témához szorosan kapcsolódik” – nyilatkozott elismerően Hugo Perez, amikor a Radnótiról szóló film témaválasztásáról faggatták.²⁵ A filmet az Egyesült Államokban *Neither Memory Nor Magic (Sem emlék, sem varázslat)* címmel a közelmúltban, 2007-ben mutatták be. A rendezője és producere Hugo Perez, kubai származású rendező, aki nem kisebb személyiségek „tanítványaként” alkot, mint Gabriel Garcia Marquez, és sok esetben

működött már együtt a Pulitzer-díjas novellistával, William Kennedyvel. Magyar gyökereit kutatva az is kiderül, hogy Vámos Miklós diákja a Yale Egyetem *Szó, kép, gondolat* című kurzusáról, éppen ezért magától értetődő, hogy a volt mentor is megszólal a dokumentumfilmben.²⁶ Perez Radnóti halála előtti utolsó verseit használja, hogy elmondjon egy igaz történetet egy olyan emberről, „aki még képes volt hinni a költészet erejében, abban a pillanatban is, mikor farkasszemet nézett a halállal”. A kérdésre, miszerint hol hallott először Radnóti Miklós történetéről, és mi készítette arra, hogy egy magyar költő tragédiájáról forgasson filmet, Perez a következőképpen válaszolt: „A költészet a legrégebbi időig nyúló művészeti önkifejezés eszköze, és kérlelhetetlenül tűnően van a gyorsételek és a reality show-k világában, amiben kényszerűen élünk. A költészet ilyen mérvű, kényszerű eltávolítása az élettől, arra készítetett, hogy olyan témát és személyt találjak egy dokumentumfilm elkészítéséhez, aki életével és költészetével képes megcáfolni az előbbieket, és ezáltal képes érzékelteni, hogy a költészet ereje túlmutat a papírra leírt szavaknál. Olyan ember, aki a legsötétebb időkben is bízik a költészet erejében – amíg körülötte ölik az embereket –, példát állíthat mások elé, kiemelve az alkotó művészet létjogosultságát és egyetemes értékeit.”²⁷ Perez elmondásából kiderül, maga is nagy kihívásnak tekintette a film elkészítését, hiszen azelőtt még csak Magyarországon sem járt. Ennek ellenére számára mégis az jelentette a legnagyobb feladatot, hogy a film révén egy olyan költő életútját mutathatja meg a világnak, aki azelőtt csupán csak egy kis európai országnak a lakói körében volt ismert, az Egyesült Államokban az akadémiai berkeken kívül szinte teljesen ismeretlen. Perez elismerően szól a magyar vagy magyar származású, a filmben megszólaló szereplőkről, akik interjúikkal hozzájárultak az elkészítéshez. A több mint 60 interjúalany mindegyike hozzászólott a film értékéhez. Különösen Ozsváth Zsuzsanna személyét emeli ki, akinek Radnóti angol nyelvű versfordításai szolgáltak alapul a film forgatókönyvének elkészítéséhez, valamint szintén az ő nevéhez köthető az egyetlen angol nyelvű Radnóti-életrajz is. Nagy segítséget jelentett a már említett Ferenczi Győző közreműködése, és a filmben Andai Ferenc megszólalása, aki Radnóti sorstársaként ugyanabban a munkatáborban raboskodott. Hugo Perez maga tett látogatást Szerbiában, hogy saját szemével láthassa a munkatábor helyét. Munkája alaposságát sokban segítette az igény egy olyan film megalkotására, amely élethűen ábrázolja a holocaust korabeli és járulékos hatásait. A rendező fontosnak tartotta, hogy mottóvá emelje az 57 perces film az *Erőltetett menet* című versből vett zárszavát: „Don't go pass me my friend – tonight the moon is so round! Shout! and I'll come around!” („A hold ma olyan kerek! Ne menj tovább, barátom, / kiálts rám! s fölkelek”.)

Figyelembe véve a film emblematikus címét, s a tényt, hogy magyarországi premierje azóta is várat magára, a Radnóti-emlékév fontos tételeként a következő gondolat is helyet követel az elraktározandó, megfontolandó és az életműből megmentendő emlékek között: „Semmim se volt s nem is lesz immár sosem nekem, / merengj el hát egy percre gazdag életem; / szívemben nincs harag már, bosszú nem érdekel, / a világ újraépül, – s bár tiltják énekem, / az új falak tövében felhangzik majd szavam; / magasban élem át mindazt, mi hátravan”.

Jegyzetek

- ¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Radnóti Miklós és a holocaust irodalma. „A magyar zsidó irodalom létformái”* címmel, 1996. január 8–9-én Budapesten rendezett ülészen elhangzott előadás szövege. In: Uő: *Irodalmi kánonok*. Csokonai K., Debrecen, 1998. = <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/lit/holoc.htm>
- ² PÓCSIK Anett: *Radnóti Miklós kései lírájának lehetséges kánonbeli helye a német nyelvű holokauszt-irodalom tükrében*. Szkhonion. 2007/1. szám 48–63.
- ³ Uo.
- ⁴ VÁRI György: *„Mert annyit érek én, amennyit ér a szó”, Kultusz, figuráció és kulturális emlékezet összefüggései Radnóti Miklós költészetében*, Jelenkor, 2002, 319.
- ⁵ Miklós RADNÓTI: *Forced March (Book review)* Translated by George Gömöri and Clive Wilmer London: Enitharmon Press (in association with The European Jewish Publication Society). *Hungarian Studies* 2004. (18..) 1./121–123.
- ⁶ HATOS Pál: *Radnóti újraértelmezéséről*. Kommentár 2006/1. 111–116.
- ⁷ OZSVÁTH Zsuzsanna: *Orpheusz nyomában – Radnóti élete és kora*. (Hernádi Miklós fordítása) Akadémiai Kiadó, Bp., 2005.
- ⁸ TAKÁCS Ferenc: *Halálhír*. *Mozgó Világ*. 2002. február. 28. évfolyam, 2. szám.
- ⁹ Uo.
- ¹⁰ George GÖMÖRI: *Miklos Radnoti and the Bible*. University of Cambridge, Cambridge, U.K. *Hungarian Studies* 1996/11.
- ¹¹ HATOS Pál: *Radnóti újraértelmezéséről*. 115.
- ¹² OZSVÁTH Zsuzsanna: *From Cain to Nahum: Shifts and changes in Radnoti's poetic vision*. School of Arts and Humanities The University of Texas at Dallas, Texas, U.S.A. *Hungarian Studies* 1996/11. 29–44.
- ¹³ George EMERY: *Miklos Radnoti and Friedrich Hölderlin as readers of the Book of Nahum*. The University of Michigan, Ann Arbor. *Hungarian Studies* 5/1. (1989) 91–118.
- ¹⁴ Marianna D BIRNBAUM: *Did Miklós Radnóti Know the Work of J. M.- Levet?* *Hungarian Studies*, 1993. (8. évf.) 1. sz. 158–160. = epa.niif.hu/01400/01462/00013/pdf/153-158.pdf
- ¹⁵ Henry J.-M. LEVET = <http://www.excentriques.com/levet/chapitre01.html>
- ¹⁶ Postcards ...ten poems by Henry J.-M. Levet = <http://jacketmagazine.com/18/levet.html>
- ¹⁷ Uo. (saját fordítás)
- ¹⁸ PILINSZKY János: *Radnóti Miklós. Tanulmányok, esszék, cikkek*. II. kötet, 266.
- ¹⁹ Miklós RADNÓTI: *Forced March* 121.
- ²⁰ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Irodalmi kánonok*. Csokonai K., Debrecen. 1998. = <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/lit/holoc.htm>
- ²¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *ua.*; Miklós RADNÓTI: *Forced March (Book review)* – Translated by George Gömöri and Clive Wilmer. *Hungarian Studies*, 2004. (18. évf.) 1. sz. 121–123.
- ²² SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *National and interenational implications in Radnoti's poetry*. Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary (*The translatability of Radnoti's poetry*). *Hungarian Studies*, 1996. (11. évf.) 1. sz. 13–28.
- ²³ Uo.
- ²⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *ua.*
- ²⁵ Neither memory nor magic by Hugo Perez = <http://www.indiegogo.com/filmpanelnotetaker/view/53180>
- ²⁶ *Száz éve született Radnóti Miklós* = <http://www.hunpressz.com/hirek.php?id=77>
- ²⁷ Neither memory nor magic by Hugo Perez = <http://www.indiegogo.com/filmpanelnotetaker/view/53180>